

IJTIMOIIY TARMOQLARIDA "OMMAVIY MADANIYATGA" QARSHI KURASHISHNING DIDAKTIK VOSITALARI

Xoliyarova Muxlisabonu Abduraxmonovna¹

Mamarasulov Abdulaziz O'rolovich²

Shokirov Humoyiddin Baxriddin o'g'li³

Ulug'berdiyev Jamshid Xolmirza o'g'li⁴

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti

3-bosqich talabalari

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7251433>

ARTICLE INFO

Received: 05th October 2022

Accepted: 15th October 2022

Online: 26th October 2022

KEY WORDS

Qimmatli qog'oz, Kredit munosabatlari, Pul kapitali, Aksiyalar, Obligatsiyalar, Xazina majburiyatlari, Depozit sertifikatlari, Veksellar

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbai bo'lib xizmat qiladi, bozorda muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin. Jahon amaliyotida qimmatli qog'ozlarning har xil turlari ishlatilmoqda. Qimmatli qog'ozlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, o'z qiymatiga ega bo'lgan, sotish, sotib olish va to'lovini amalga oshirish mumkin bo'lgan maxsus hujjatlar (qimmatli qog'ozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog'liq. Qimmatli qog'ozlar o'zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish-sotish va boshqa bitimlarning ob'ekti bo'ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbai bo'lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko'rinishidagi hujjatdir. Qimmatli qog'ozlar turli sub'ektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 5 guruhga bo'linadi:

ABSTRACT

Ushbu maqolada tijorat banklarida qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriluvchi operatsiyalar hamda ularning mazmun mohiyati va aksiyadorlik jamiyati haqida ma'lumot berilgan.

1. hukumat;
2. davlat korxonalarini;
3. xususiy sektor;
4. Markaziy bank;
5. chet el sub'ektlari.

Hamma qimmatli qog'ozlarni davlat, xususiy yoki xalqaro qimmatli qog'ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog'ozlar tarkibiga turli ishlab chiqarish korxonalarini, tijorat banklarini, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qog'ozlari alohida o'rin tutadi. Xalqaro qimmatli qog'ozlar ularning hisoblanadigan valyuta va emitentlari bo'yicha bo'linadi. Qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lish xududiga ko'ra regional (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qog'ozlarga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng 1993 yil 2 sentyabrda Oliy Kengash tomonidan «qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonun qabul qilindi.

Ushbu qonun qimmatli qog'ozlar bozorini tashkil qilish bo'yicha birinchi va asosiy hujjat bo'ldi. Keyinchalik bu qonunga 5 marotaba qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi (1994 yil 23 sentyabrda, 1995 yil 22 dekabrda, 1999 yil 26 aprelida, 30 avgustida, 27 dekabrda). Bu qonunga asosan, o'zbekiston Respublikasi xududida quyidagi turdagi qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va muomalada bo'lishi mumkin:

1. Aksiyalar;
2. Obligatsiyalar;
3. Xazina majburiyatlari;
4. Depozit sertifikatlari;
5. Veksellar;
6. Qimmatli qog'ozlar hosilalari, ya'ni opsion va fyucherslar kiradi.

Qimmatli qog'ozlarning bu turlariga qisqacha ta'rif beramiz:

AKSIYA – bu qimmatli qog'oz bo'lib:

- xarakat muddati cheklanmagan;
- huquqiy yoki jismoniy shaxs tomonidan Aksionerlik jamiyatiga muayyan hissa qo'shgan ulushini va mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini guvohlovchi;
- aksiya bo'yicha dividend ko'rinishida foyda olish huquqini beruvchi aksiyadorning shu jamiyat boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

OBLIGATSIYA. «Obligo» – lotin tilida «qarz olish» mazmunini bildiradi. Emitentga obligatsiya egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini kiritganligi va unda ko'rsatilgan muddatda nominal qiymatini hamda qo'shimcha foiz to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir. Obligatsiya uning egasiga emitentning ishini boshqarishda qatnashish huquqini bermaydi.

XAZINA MAJBURIYATLARI – uning egasi tomonidan ma'lum bir pul mablag'ini

byudjetga kiritganligi va uning butun aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir.

DEPOZIT

SERTIFIKATLARI jamg'armachining bankka qo'ygan pul mablag'ini ifodalovchi va muomala muddati to'gaganidan keyin qo'ygan pul mablag'ini hamda foyda sifatida ustama foizini huquq va imkoniyatini beruvchi qimmatli qog'ozdir. Depozit sertifikati bank tomonidan beriladi.

Hozirgi davrga kelib qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar tobora ko'payib bormoqda. Yangi va yosh davlatlarda aksionerlashtirish va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, korxonalar va tashkilotlarni aktsionerlik jamiyatlarga aylanishi va ular tomonidan har xil qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishlari, shu bilan birgalikda fond bozorlarini rivojlanishiga turtki bo'lmoqda. Agar 1985 yilga kelib butun dunyoda muomalada aylanib turgan barcha aksiya va obligatsiyalarning bozor narxi 9 trln. AQSH dollarini tashkil qilgan bo'lsa, ayrim baholarga ko'ra, hozirgi kunda ushbu ko'rsatkich 50 trln. AQSH dollarga yaqin summani tashkil qilar ekan. Qimmatli qog'ozlar jahonning katta bir boyligi hisoblanib, boshqa boylıklarga nisbatan ham umumiy qiymati bo'yicha, ham hajmi bo'yicha oldingi o'rinlarga chiqmoqda. Qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarib, pullarni bir necha o'n yillar yoki umuman muddatsiz foydalanishga olish mumkin. Bu korxonalar va tashkilotlar uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etib, ularga ishlab chiqarish, hamda moddiy-texnika bazasini rivojlantirish uchun bank ssudalaridan foydalanmasdan turib pul resurslarini jalb

qilish imkoniyatini beradi. Chunki, barqaror bo'lmagan iqtisodiyot va pulning qadsizlanishi sharoitida bank qisqa muddatli kreditlarni berishni afzal ko'radi. Qimmatli qog'ozlar aholi uchun ham juda katta ahamiyatga ega, ular pullarni ko'lda ushlab turmasdan, qimmatli qog'oz olib, ularga egalik qilish yo'li bilan o'z jamg'armalari hisobiga daromad oladilar va korxonalarini boshqarishda amalda ishtirok etadilar. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlari va aholi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini omonatga qo'yishdan ko'ra qimmatli qog'ozlarga sarflashlari ma'lum afzalliklarga ega, masalan, sarflangan mablag'lar muddatidan ilgari foydalanish zarurati tug'ilganda uni sotish hamda undan qulay va hech qanday sarf-xarajatsiz to'lov vositasi yoki kredit olish uchun garov sifatida foydalanishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar bozorida bank faoliyatining umumiy asoslari Rossiya Federatsiyasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida aks ettirilgan. Rossiya banklarining bank operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risidagi litsenziyasi banklarga qimmatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, sotib olish, hisobini yuritish, saqlash va boshqa operatsiyalarni quyidagi turlarini amalga oshirish imkoniyatini beradi:

- to'lov hujjati (veksel, chek) funksiyasini bajarish;

- pul mablag'larini jamg'arma va bank schyotlariga jalb qilish (depozit va jamg'arma sertifikatlarini)ni muljallamoq.

O'zbekiston banklari Markaziy bankdan olingan bosh litsenziyaga muvofiq, fond bozorida operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega bo'ladi. Bank maxsus litsenziya asosida federal qonunlarga muvofiq ravishda qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat yuritish huquqiga ega. Bank qimmatli qog'ozlar bozorida o'z

faoliyatini tashkil qilishi uchun litsenziyani qo'lga kiritish uchun o'z shtatida har bir operatsiya turi bo'yicha (kamida) bitta FKSB tomonidan berilgan kvalifikatsiya attestatiga ega bo'lgan mutaxassis bo'lishi shart. Qimmatli qog'ozlar bozoridagi bank faoliyati rangbarangdir.

Brokerlik faoliyati - bu qimmatli qog'ozlar bilan ishonchli shaxs yoki komissiya a'zosi sifatida bitim to'zish, topshiriq shartnomasi yoki komissiya asosida amalga oshadi.

Dillerlik faoliyati - bu qimmatli qog'ozlarni o'zining hisobidan sotish - sotib olish bitimini amalga oshirish.

Depozitar faoliyati - bu qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish yoki qimmatli qog'oz huquqini o'tkazish va hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish. Depozitariya xizmatidan foydalanuvchi tomon deponent deyiladi. Deponent nomiga qimmatli qog'ozlar xarakterining hisobini yurituvchi depo schyoti ochiladi. Qimmatli qog'ozlar bilan banklararo operatsiyalarni amalga oshirish uchun banklar bir-birlarida depo («loro» va «nostro») schyotlari ochiladi. Depozitar va mijoz o'rtasida ochiq yoki yopiq saqlash yo'llari aks ettirilgan shartnoma to'zilgan bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarni ochiq saqlash usuli - bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilish huquqini shunday registratsiya qilish yo'li, qaysiki, deponent depozitariyaga alohida nishonalarsiz (nomer, razryad, seriya) faqatgina ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozga topshiriq berishi mumkin. Saqlashning yopiq usulida depozitariy depo schyotidagi mavjud aniq qimmatli qog'oz bo'yicha deponentning barcha topshiriqlarini qabul qilish va bajarishga majbur.

Ishonchli boshqaruv bo'yicha faoliyat (trust) bankning o'z nomidan amalga

oshiriladi va egaligi jihatidan boshqa shaxsga tegishli bo'ladi, ishonchli boshqaruvni quyidagilar bilan amalga oshirish mumkin:

- qimmatli qog'ozlar bilan;
- pul mablag'lari bilan (qimmatli qog'ozga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lsa);
- qimmatli qog'ozlarni boshqarish jarayonida qo'lga kiritilgan pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar bilan.

Trast (agentlik) xizmatlari tijorat banklari bilan mijoz o'rtasidagi shartnoma asosida ko'rsatiladi. qimmatli qog'ozni saqlash uchun depo schyoti ochiladi. Ko'rsatilgan xizmat uchun bank komission xaq undiradi. Bank, shuningdek qimmatli qog'ozlar bilan bajarilgan operatsiyalar uchun to'lovni o'rnatadi. qimmatli qog'ozlar portfelining shakllanishi va uni boshqarish uchun ularga doimiy axborotlar oqimi va ish analizi kerak bo'ladi, hamma investor ham bu muammoni o'zi hal qila olmaydi. Mahsus trast bo'limlariga ega bo'lgan banklar xavfsizlik, daromadlilik va likvidlilik talablariga javob beradigan qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishga yordam beradilar. Banklar qimmatli qog'ozlarni birlamchi joylashtirish bo'yicha ham xizmatlar ko'rsatishi mumkin: aksiyalarni moliya bozoriga joylashtirish (anderrayting), aksionerlar reestrlarini yuritish, yillik foydani to'lash.

Kliring faoliyati – bu faoliyat o'zaro majburiyatlarni aniqlash bo'yicha (yig'im, sverka, qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitim axboroti korrektirovkasi va bular bo'yicha buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog'ozlar taklifi bo'yicha hisobotdir.

Aksionerlik tijorat banki o'zining shaxsiy qimmatli qog'ozlarini ustav kapitalini

oshirish yoki mablag'larni o'zlariga jalb qilish maqsadida chiqarishlari mumkin. Shu yo'l bilan bank qimmatli qog'ozlar bozoriga moliyaviy vositachi (broker), moliyaviy investor (diler) va qimmatli qog'ozlar emitenti sifatida qatnashishi mumkin.

REPO operatsiyasi – bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish (sotish). REPO shartnomasining birinchi qismida sotuvchi kreditlanadi va ikkinchi qismida pul mablag'lari egasiga ortig'i bilan qaytariladi. Qimmatli qog'ozlar egaligini huquqiy berish ma'lum vaqtga kreditni ta'minlangan qiladi va riskni kamaytiradi. Trast operatsiyalarini banklarda paydo bo'lish tarixi yana bir bor tijorat banklariga bo'lgan ishonchni katta ekanligidan dalolat beradi. Sababi shundaki, juda badavlat insonlar tomonidan hali balog'at yoshiga etmagan farzandlari nomiga qoldirilayotgan boylklarni, ularning vafotidan so'ng boshqarish muammosini yuzaga kelishi banklarnig trast operatsiyalarini paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Banklar ushbu mablag'lari fazandlar balog'at yoshiga etgunga qadar, ishonchli tarzda boshqaradilar. Trast operatsiyalari asta-syokin banklarning korporativ mijozlari bilan bo'ladigan munosabatlariga ko'chdi. Mijoznig qimmatli qog'ozlari portfelini yoki ushbu portfelning bir qismini hamda u bilan bog'liq bo'lgan pul mablag'larini boshqarish tijorat banklarining trast operatsiyalari tashkil qiladi. Tijorat banklari trast operatsiyalarini amalga oshirish tufayli birinchidan, qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, birjadagi operatsiyalarda foydalanishi mumkin bo'lgan o'zoq muddatli moliyaviy resurslarni bahramand bo'la oladi. Ikkinchidan, trast operatsiyalariga bog'liq

bitimlarni banklar o'z mijozlarining shartnomalari asosida amalga oshiradi, shuning uchun bitimlar qonunlar bilan cheklanmaydi. Uchinchidan, bank qimmatli qog'ozlarni boshqarishdan komission mablag'lar olib, o'zi boshqarayotgan qimmatli qog'ozlardan tushayotgan foydadan o'z ulushini oladi. To'rtinchidan, bank o'z sarmoyalari bilan emas, balki o'zgaralar sarmoyalari bilan operatsiyalar o'tkazadi va faqat trust shartnomasi doirasidagina javobgar bo'ladi, asosiy tavakkalchilik esa qimmatli qog'ozlar egasining zimmasida bo'ladi. Tijorat banklari xilma-xil trust operatsiyalarini bajarishi mumkin: mijozlarning pul mablag'larini boshqarish, mijozlarning fond portfellarini shakllantirish va qimmatli qog'ozlar paketlarini boshqarish; meroslar va xususiy trustlarni tasarruf etish, agentlik vazifalarini bajarish; obligatsiyalar chiqarish va to'lov muddati kelganda obligatsiyalarni to'lash fondlarini boshqarish; dividendlarni to'lashga qimmatli qog'ozlarni saqlashga, ularning xarakterini hisobga olishga, ularni boshqa qimmatli qog'ozlarga almashtirib olishga oid, agentlik vazifalarini amalga oshirish; qimmatli qog'ozlarga va qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga oid tavakkalchilikni sug'urtalashda vositachilik qilish, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi yuzasidan buxgalterlik hisobi yuritish va hisobotlar to'zish, qimmatli qog'ozlar emitenti uchun transfert bo'yicha agent (qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga oluvchi) vazifasini bajarish va boshqalardir. Tijorat banklari asosan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni Respublika Fond bozorida yuqorida aytib o'tilgan qonunlardan tashqari «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi hamda o'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy

hujjatlari asosida olib boradilar. Qimmatli qog'ozlar bilan tijorat banklarining aktiv operatsiyalari deganda bank o'z yoki jalb qilingan boshqa mablag'larini har xil qimmatli qog'ozlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan quyilmalarni, mablag'larni bankdan chiqib ketishi va uning evaziga bankka bu mablag'lar qimmatli qog'ozlar sifatida qaytib kelishiga tushuniladi.

Banklarni aktiv operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

1. Aksiyalarga va korporativ qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish.
2. Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMOlar) bilan operatsiyalarni bajarish.
3. Qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun kredit berish va hokazolar.

Aksiyalarga va qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish ya'ni, har xil aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish operatsiyalari hisoblanadi. Ushbu operatsiyadan maqsad:

- birinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini sotib olib, ulardan keladigan dividend orqali bankka daromad keltirish;
- ikkinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini arzonroq narx bo'yicha sotib olib, qimmatroq narxda sotish (spekulyativ operatsiyalar);
- uchinchidan, aksiyadorlik jamiyatlari nazorat paketini sotib olib, ushbu aksiyadorlik jamiyati faoliyatini boshqarishda qatnashib, uni moliyaviy ahvolini yanada tiklab maksimal jihatda foyda olish.

Tijorat banklarni qimmatli qog'ozlar bilan passiv operatsiyalari deganda, shunday operatsiyalar tushuniladiki, unda bank qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni sotish bilan bog'liq operatsiyalar, buning evaziga bankga pul

mablag'lari jalb qilish tushuniladi. Iqtisodiy munosabatlarning murakkab soxasi xisoblanadigan qimmatli qog'ozlar bozorini nafaqat institutsional va funksional tomonlarini rivojlantirish, balki undagi ishtirokchilar faoliyatini tartiblash, muvofiqlashtirish va nazorat qilishning samarali mexanizmini shakllantirish lozim.

1. Bugungi kunda qimmatli qog'ozlar bozorini samarali muvofiqlashtirish jarayonlari kechayotgan Uzbekistondan mamlakat uchun jaxonda umumiy tarzda qabul qilingan andozalarga mos keladigan, jaxon tajribasi bilan chuqur ishlab chiqilgan, barcha afzalliklarni uziga singdirgan va shu bilan bir vaqtda milliy mentalitetni, milliy rivojlanishning uziga xos xususiyatlarini inobatga olgan xolda uz-uzini muvofiqlashtirish mexanizmini ishlab chiqish zarurdir. Bu mexanizm, jaxon tajribasiga kura, asosiy rolni uz - uzini muvofiqlashtiruvchi nodavlat-tijorat tashkilotlar uynaydi. Bu tashkilotlar oldida bir qator yechimini kutayotgan muammolar mavjud.

Mening xulosam shuki : Xozir vujudga kelgan sharoitda Qimmatli qogozlar bozori hamda moliya bozorining boshqa vositalari

muammolariga yuzaki yondashish xavfi mavjud. Vaxolanki, G'arbda mazkur soxa buyicha tuplangan boy amaliy va tarixiy materialni umumlashtiruvchi taxlillovchi bir qator raqobatbardosh nuqtai-nazarlar va nazariyalar yaratilgan. Uzbekiston uchun uziga xos yulni tugri tanlash shuning uchun xam dolzarbki, bu erda me'yoriy xuquqiy ba'zi vositalar yordamida birlamchi qimmatli qog'ozlar bozori yaratildi xamda aksiyadorlik jamiyatlarining tuzilishi xususiyashtirishning amalga oshirilishi tufayli bu bozorda xaddan tashqari kup massa jamlandi. Investitsion vositachilar instituti shakllanmoqda; unda xususiyashtirish investitsiya fondlari faol ishtirok etmoqda. Shunday qilib, shart-sharoit yaratildi, endi gap qimmatli qog'ozlar bozorining ishlashida qoldi, qimmatli qog'ozlar muomalasi rivojlanishi uchun ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish zarur. Amalda esa vazirliklar, idoralar va aksiyadorlik jamiyatlari kupchilik raxbarlarining korxonalarini o'z nazoratlari ostidan chiqargilari yuqligidan bu jarayon bir oz oqsamoqda.

References:

1. И.Г. Доронин. Мировые фондовые рынки: закономерности тазвития и соврменное состояние //Дик, №8-2002.-с49
2. Wep saytlar
3. www.Finlit.uz
4. Google